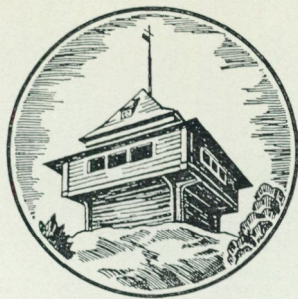

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Tvätt

*Med sitt klappträ nvid strand
pigan står så kåter,
knyter till sitt förkläsband
och sin barm upplåter:
Barbent hon på bryggan står
räknar slagen, klockan slår
flitigt sig på benen klår
svettig, sur och våter.*

Det är Carl Michael Bellman som ger oss denna målande bild från stranden nedanför Skinnarviksberget en sommarmorgon 1769. Längs Stockholms stränder låg klappbryggorna tätt, och Årstafrun talar om hur hon »vandrat kring den långa klappbryggan vid Munkbron» – en annan gång, då hon ville gå på visit, var mamsell Werner ej hemma, »ty hon låg själv vid klappbryggan» på Liljeholmen. Det var staden som skulle ordna med denna för hushållen så nödvändiga utrustning.

På 1850-talet underhöll Stockholms stad omkring 25 klappbryggor fördelade på de olika stadsdelarna. Gamla staden hade sådana både åt Mälarsidan och Saltsjön, vid Munkbron och Ränthästartrappan, men också nedanför Kanslihuset och i Myntgränd. Enligt beslut 1846 fick inte personer som hyrde ut klappträn och tvättredskap hindra fritt tillträde till bryggorna. Vintertid fick inte bryggan vid Riddarhuskanalen användas för tvätt,

då var den endast avsedd för vattenhämtning. Utom dessa stadens bryggor fanns det privata klappbryggor, som ibland fick användas fritt eller mot en liten avgift (P. R. Ferlin, Stockholms stad). Man får inte glömma bort att vattnet måste hämtas och bäras till hushållens bruk, och det var ett tungt arbete, även om pumpen fanns på nära håll. Många lejde hjälp till detta arbete och fick kanske också betala extra för att få använda andras brunnar. För all tvätt ansågs det mjuka regn- och sjövattnet bättre än källvattnet.

Vid klappbryggan fick man höra de senaste nyheterna och där var språklädan i gång från morgon till kväll till ackompanjemang av klappträna. Men det kunde också vara trångt och svårt att hålla reda på ens egna våta plagg. Sådana konflikthanledningar avspeglar sig ibland i domstolsprotokollen. I Lidköping beskyldes snickarmästare Olof Rudbergs hustru Catharina Larsdotter för tjuvnad, därför att hon fått en särk tillhörande skraddaren Peter Edströms hustru Dorotea Lidman bland sina kläder, och det trots att hon genast återlämnat plagget. Men en annan gång blev hon överbevisad om att ha tagit ett lintyg som tillhört frälseinspektör Dahlbergs hustru. Detta plagg återfanns upphängt på hennes gård

1. En bild från
klappbryggan i Vax-
holm. Tvätterskorna
ligger på knä på
lådformiga pallar.
Akwarell av Fritz
von Dardel 1887.
Privat ägo.

under ett lakan. Catharina sade sig ej ha sett det, eftersom hennes syster hängt tvätten (C.-M. Bergstrand, *Från 1700-talets Lidköping*).

Vid varje bro i Eksjö fanns en klappbrygga byggd av grova stockar, men i början av 1900-talet togs »bryggorna bort och klapphus byggdes i både norra och södra stadsdelen». Även Lidköping hade då fått en takförsedd flotte förtöjd i Lidan och den var ännu i flitigt bruk vid samma tid. I Simrishamn gällde det att vara ute i god tid för att få en bra plats. Där stod tvättgummorna i träbaljor placerade ute i ån och hade tvättbänken framför sig. När kläderna var färdigklappade, tog jungfrurna vid och bredde ut dem på sandstranden för att torka. Sand lades på hörnen av plaggen, så att de inte skulle blåsa till havs.

Vid stränderna i stad och på land

låg tvättbryggor, och i alla väder pågick arbetet. Även då man först fick hugga upp en vak i isen och plaggen sedan frös ihop. Tvättgummorna var väl påbyltade, men vad hjälpte det, när kjolarna frös till ispansar kring benen. Elisabeth Bergstrand-Poulsen har i sin bok *Lovsång till träorkester* (1935) med kärlek skildrat barndomens tvättgumma, Littan-la, och hennes arbetsglädje och trofasthet. »Slagen från klappbryggan hade ekat med oförminskad kraft sedan morgonen.» Littan-la hade 35 öre om dagen, när hon tvättade.

Klappning av kläderna vid öppet vatten är ett uråldrigt bruk som återfinnes hos alla primitiva folk. Senare tillkom andra tvättmetoder med tillsats av tvättmedel från växt- och djurriket, men sköljningen i rikligt med vatten kvarstod och var funktionell in i vårt eget århundrade. Klappträet var

2. Här står tvätterskan ute i vattnet med sin klappbänk och vrider upp ett färdigklappat plagg. Ur Gustaf Oscar Åbergs skissbok. Nord. mus.

ofta vackert utskuret och ornerat. I Norge finns ett klapprä med ägarinnans namn i runinskrift bevarat, och bland utrustningen i Osebergsskeppet saknades inte heller klappräet. Det enkla redskapet utan ornering slets ut och ersattes med ett nytt liksom klappbänken, antingen det var en snedställd pall, då tvätterskan stod och arbetade, eller det var en bräda vid klappbryggans kant, då hon låg på knä och klappade kläderna. Med klappräet slogs vattnet ut ur plaggen, men mycket behövde även vridas ut för hand, då två personer fick hjälpas åt. När den lilla vridmaskinen börjades användas, innebar den ett stort framsteg både för det ömtåliga tvättgodset och för tvätterskan, som slapp en del av det tunga arbetet. Den uppfanns på 1700-talet, men det dröjde länge innan den kom i allmänt bruk.

3. Klapprä. Nord. mus. 152 610.

Klappningen av kläderna hade föregåtts av den egentliga byken, antingen den skett i en riktig bykstuga, ute på gårdsplanen eller kanske i köket. Marianne Olsson har i Fataburen för 1967 givit en fyllig skildring av tvätt före maskinernas tid. Den bygger på ett rikt uppteckningsmaterial i Nordiska museets arkiv och belyser förhållandena särskilt på landsbygden vid 1800-talets slut och 1900-talets början. De två metoderna med ösning av het lut och kokning av kläderna har olika utbredningsområden. Efter blötläggningen började den egentliga tvätten med gnuggning med händerna en eller två gånger och sedan följde ösningen.

Bykstugan eldades under natten för att muren skulle vara varm, då tvätterskorna kom i arla morgonstunden. Min mormors gamla Mimmi från Västergötland brukade berätta från sin första plats i en storbondegård på 1860-talet, hur hon låg i bykstugan på natten för att passa elden och hur Hin själv då kom in genom dörren, men hon läste Fader vår och då »rann han ut som en eldkula». Det gick åt mycken vedbrand för att värma luten, när den i hett tillstånd skulle ösas över kläderna från 4 till bortåt 50 gånger. Efter gnuggningen hade kläderna lagts i en bykså med tapphål. I botten låg säcken med luten i och däröver käppar eller ben, så att vattnet skulle kunna rinna fritt. Ett lakan klädde in sån, och så lades de smutsigaste kläderna i botten och överst bordslinnet. Lakanet veks över och så kunde bykningen börja; den varma luten fick rinna genom karet, tappades i en bytta och värmdes på nytt undan för undan. Så gjorde man

4. Denna medeltida tvättbild illustrerar alla de klassiska arbetsuppgifterna: bykning, gnuggning, klappning och sköljning samt dessutom torkning och blekning. Miniaturmålning ur den alkemistiska handskriften *Splendor solis* från 1500-talet. Nürnberg.

i det gamla Egypten, och genom århundraden användes även hos oss samma metod. Den lämpade sig särskilt väl för linnet som blev rent och vitt t. o. m. utan gnuggning, ansåg många.

Bomullen var mera hårdtvättad och krävde gnuggning. Den lämpade sig också särskilt väl för kokning i tvättgryta. Även denna metod är relativt

gammal och är givetvis mera arbetsbesparande. En tvättgryta behövde inte koka mer än 1/2 till 2 timmar, om man tillsatte soda i tvättmedlet. I somliga landsändar ansågs den dock mera dyrbar än ösningen. Det berodde på att kokningen krävde såpa och dyrbarare tvättmedel än luten.

Luten tillverkades av aska av bok- eller björkved. Denna aska måste

vara ren, utan tillsatser av sopor och andra träslag. Därför samlades särskilt askan från kakelugnarna till tvättaska, i köksspisen brände man ju allehanda. Askan sållades väl, så att kolbitar togs bort, och så sparades den till bykarna. När man inte hade nog med aska själv fick man köpa. I Stockholm såldes bl. a. från Kanslihuset fin aska av vaktmästarna. Orvar Odd säger att det var den ordinarie vaktmästaren som eldade och »drog inkomsten af den blifvande syperba björkaskan, vilken i allmänna handeln gäller en hel hop för fjärdingen» (Med en bit krita, 1841).

Såpan kokades på årets samlade ben tillsammans med aska, »den blev brokig och grann men kunde endast användas till grövre tvätt». Det var »Köksmajas» göra att koka såpa, berättar Ann Margret Holmgren i sina Minnen. På många håll gjordes såpkoket i samband med den stora höstslakten, då man hade tillgång även till talg och fett. Fårfettet gav den fetaste luten. I Vadstena kunde borgarna köpa såpa redan 1598.

Man kunde också köpa finare tysk såpa: 2 skålpund för en daler på 1650-talet. Utländsk tvål var en lyxvara, särskilt berömd var Marseille-tvålen från 900-talet och den venetianska tvålen, känd från 1400-talet. Den äldre tvålen tillverkades av talg, olivolja och kokosfett, den härsknade lätt, och när lanolinet kom i bruk var det ett stort framsteg. Tvålen finnes belagd sedan andra århundradet efter Kristus – den användes då som hårpomada! – men det är först på 1800-talet som den blir en stor artikel. 1606 fanns det en tvålmake i Vadstena, och i Stockholm sålde ryska

köpmän tvål i »hela och halva bottnar» (1636). På 1800-talet kom nya fabriker i gång, och vid Gripsholm och Kummelnäs fabriker tillverkades tvål, dels i formar skulpterade av den kände landskapsmålaren Carl Johan Fahlcrantz och dels i stänger. Både såpan och tvålen var dyrbara varor, och det var inte ovanligt att husmodern själv såpade in smutsiga kragar och liknande för att det inte skulle slösas i onödan. Det färdiga lingarnet askade man däremot in för att det skulle få dra ut, innan tvätten började. Garnet var en viktig del av tvättgodset, och det skulle blekas i solen antingen det var mot snön eller på marken. De nya vävarna blektes likaledes i solen, och även gamla plagg behövde blekas i samband med tvätten. Sodan var ett bra blekmedel, och den annonserades till salu i Porcelains-Boden i Stockholm 1780. Det var spansk soda. Ännu starkare var klor, som var en biprodukt vid sodatillverkningen, men den måste användas med försiktighet för att inte fräta på tyget.

Det fanns örter som kunde användas vid tvätten, t. ex. den s. k. såpörten (*Saponaria officinalis*), vars rötter löddrade sig i vattnet. Vattnet som samlat sig i lergravar var mjukt och fint att tvätta ylle uti. Redan i Gamla testamentet talas det också om urinen som tvättmedel, och i romerska riket fanns det ett särskilt tvättarskrå som trampade yllekläderna rena i bunkar med urin och vatten. Urinen innehåller ammoniak, och denna kemiska produkt anbefalles varmt i handböcker även i vår tid. Dynga användes av samma anledning i vissa delar av världen.

Storbyk skulle man ha två gånger om året, höst och vår. Det behövdes ordentliga linneskåp för att räkka till både för personligt bruk och i de stora hushållen. »Egna lintyg, lakan och duktyg tvättas ej från Michaelis till Pingstetiden», säger Årstafrun. Till bykarna lejde man extra hjälp, men hela hushållet deltog i arbetet. Därför skulle hösttvätten göras före Mikaeli, då tjänstefolket kanske flyttade. Husmor skulle räkna fram tvätten och sortera den, varvid hon också ibland tog ur fläckarna.

Förutom de två stora bykarna och jultvätten förekom det småtvättar på Årsta. Det var näsdukstvättar som bestod av 44 näsdukar, 6 förkläden och litet annat smått och som sköttes av pigorna, men mera ömtåliga ting kunde tvättas av Mamsell.

Då byken var färdig, skulle det efter manglingen ånyo torkade linnet inläggas på sina platser i linneskåpet. »I dag var hela mitt arbete att inlägga efter numror allt hvad som blifvit tvättadt.» Lakan och vitkläder skulle vara noga numrerade och användas i rätt ordning. De tidsödande märkningarna med korsstyggn på 1700-talet ersattes med det bekväma och nymodiga märckbläcket. Apotekare Plagemann kunde 1808 som gåva till Årstafrun överlämna två små flaskor märckbläck i ett fodral av blå papp, och 1817 använde fabrikör Hasselgren också i Stockholm märckfärg och en stämpel för märkning av linne.

Det var alltså i första hand lintyg, lakan och duktyg som tvättades i de stora bykarna. När Årstafrun slutade sin lintygssömnad för 1828, konstaterade hon att nu fanns 60 stycken, inberäknat brudlinnet som lagts av till

svepningen. Till herrarnas garderob behövdes ett liknande antal: när Daniel Tilas förlorade sina ägodelar vid den stora branden i Stockholm 1751, så saknade han också 3 dussin nya hollandslärtsskjortor och 2 dussin slitna utom 1 ½ dussin nattskjortor. Skjorta böt man varje söndag, både barn och vuxna. Det var informatorns uppgift att sy ihop linningen vid handleden på skolgossarna, som inte skulle besväras av knytband eller dyra knappar. En ordentlig utstyrsel innehöll många dussin linnen och från 1870–80-talen också lika många dussin benkläder. Så det fanns en ordentlig marginal för årets 52 veckor.

Gamla bouppteckningar lämnar också gott besked om de hundratala lakan och duktyg som ingick i en herrgårds linneskåp, men också i borgerlig miljö var förråden stora. Ta t. ex. faktor Nils Ehrenpreis i Huskvarna som efterlämnade 30 dukar, 267 servetter och 36 par lakan. Örn-gotten kunde sparas genom användning av nattmössa!

En mycket ringa del av tvättgodset var däremot i äldre tid handdukar. På de stora slotten räknade man med två handdukar till varje gästrum på 1600-talet, och Årstafrun måste tvätta ett dussin handdukar i sin jultvätt, då dessa tydligen alls ej var beräknade för att räcka halvåret ut. I köken användes inte handduk att torka porslin och köksgeråd, det ställdes i stället att rinna av. Det var bara till serveringsrummets findisk som en handduk behövdes. Och den personliga hygien var begränsad också i behovet av handdukar. Det var säkerligen en ovanlig lyx, när biskop Hans Brask på Linköpings gård bestod sig

med rena lakan varje lördag. I hans hushåll skulle också två rena handdukar ständigt vara framme. De sociala skillnaderna var enorma inte bara vid 1500-talets början utan ännu 1868, när en smittosam ögonsjukdom tvingade fram en regementsorder att varje soldat skulle medföra en egen handduk; senare ingick handduken i utrustningen.

Att vara ren kunde t. o. m. väcka vissa misstankar. Det berättas om Erik XIV att han »kunde icke väl lijda, at någon hans Kammartiänare hade reene och hwijte Kläder uppå sig, förty han misstänckte them strax om Fruentimbret». Det var en allmän föreställning att man till sorg inte fick ha för vita och fräscha kläder på sig. Men det fanns undantag också bland yrkesmän, smeden vid Lasåna bruk i Närke tog sig t. ex. en ren ny skjorta för varje göt. Hans hustru fick ställa sig vid tvättbaljan många gånger under året.

De stora bykarna krävde många

dagsverken, och till dem anställdes extra arbetskraft, som skulle ha sina ordentliga tre måltider och minst lika många kaffemellanmål. Så här kunde matordningen vara: kl. 6 kaffe med dopp, kl. 9 frukost, kl. 11 kaffe, kl. 2 middag, kl. 4 kaffe, kl. 7 kvällsvard. Dessutom aftonvard med en halv hålkaka med smör och sovel som bars hem (uppt. från Eksjö av Signe Aschan). Även brännvin ansågs ofta höra till trakteringen under bykdagarna. »Såpa, såpa och caffee» är första utgift för dagen, säger Årstafrun. Hon ger oss också vissa siffror från en julbyk 1796. Den bestod av litet mer än 1/2 tunnså tvättgods och hade sysselsatt tre personer i åtta arbetsdagar, ändå var den illa tvättad och lika illa manglad enligt hennes utsago. Ett annat år räknar hon upp vad jultvätten bestod av, nämligen ett dussin handdukar, två dussin näsdukar, ett halvt dussin lintyg, två tröjor och en väst. Den gången »börjades vid Ljus förliden Thursdagsmorgon, har således

5. På Ovesholms stora herrgård i Skåne blev det storbykar som krävde många extra hjälpreder. Här paraderar åtta tvätterskor bakom sina trebenta tvättbunkar. Man använder tvättbräden. Foto omkr. 1910.

6. Stockholmsbak-
gårdar en solig dag,
då tvätten torkar
fint. Lakan, örngott
och handdukar
hänger i grupper
liksom kalsonger,
tröjor och strumpor.
Foto Axel Malm-
ström 1932.

7. Klädnyppa från
Allbo härad, Små-
land. Nord. mus.
258096.

varat i jemt 5 dagar, för 2 raska pigor eller rättare sagt lata vrak».

Länge var klappträet det enda verktyget vid tvätten, i övrigt använde man händerna att gnugga med. Tvättbrädet i sin nuvarande utformning är ett sent hjälpmedel. Det har emellertid funnits refflade tvättbräden av trä eller av flätade grenar före det egentliga tvättbrädet av veckad plåt. Det kom i bruk först på 1870–80-talen och var ett bra redskap för bomullsplaggen. De gamla refflade träbrädena är egentligen valkbräden att filta ihop strumpor och vantar på. Valkning med hjälp av hett vatten gjorde ylleplagget tjockare, tätare och varmare. Stickningen filtades ihop

och blev även hållbarare genom valkningen.

Kläderna torkades genom att läggas ut på marken eller hängas på buskar, men vanligast var upphängningen på klädstreck. Strecken skulle hållas rena och väl sträckta. Även hängningen var det noga med, plaggen skulle hängas rakt och ordentligt. Skjortor och lintyg kunde hänga ute på gården, men när kvinnorna började använda benkläder fick man inte hänga ut sådana så att de syntes. Det var mycket olämpligt att visa så intima plagg. Klädnyppan snidades först ur ett trästycke men blev en stor artikel, när de två trädelarna sammanfogades med en metallfjäder. Den småländ-

8. Gnidsten. Nord. mus. 19 054.

9. Kaveldonet i bruk i en stuga vid Bjurbäcken i Mangsö socken, Värmland. I allmänhet var väl bordet det bästa underlaget, men det gick även med ett säte. Foto Nils Keyland.

ska klädnypan gick ut över världen, tills plasten slog ut träet.

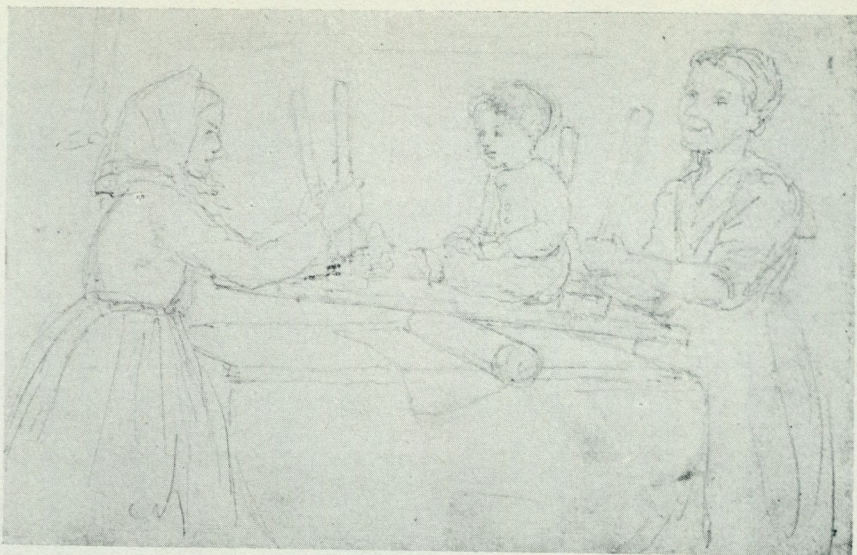
När tvätten var färdig och torr, kom efterarbetet i form av strykning och mangling. Ett mycket gammalt redskap är gnidstenen, som man arbetade med på en bräda överdragen med skinn. I Norden känner man till gnidstenen redan från den yngre järnåldern. Glaset var ett idealiskt material antingen det var som en enkel tillplattad kula eller dessutom försett med ett skaft att hålla i. Men även

andra redskap har använts att gnida med, både av trä och ben.

Kaveldonet bestod av en träkavle att linda upp tyget på och ett kavelbräde att rulla kavlen med. Mangel-donet kunde vara fint utsirat med karvsnitt och sniderier. Det bär ofta ägarens initialer och ett årtal. Den som inte var ägare till ett mangelbräde kunde hjälpa sig på annat sätt. En gammal man berättade: »Min mor hade kavel men inte mangelträ, och då hon skulle mangla och hade svepat

10. Två kvinnor
hjälps åt att rulla
kaveln med en
uppochnedvänd
bänk istället för
kavelbräde. Gosse-
barnet gör tjänst
som tyngd. Blyerts-
teckning ur skissbok
A. G. J. Virgin.

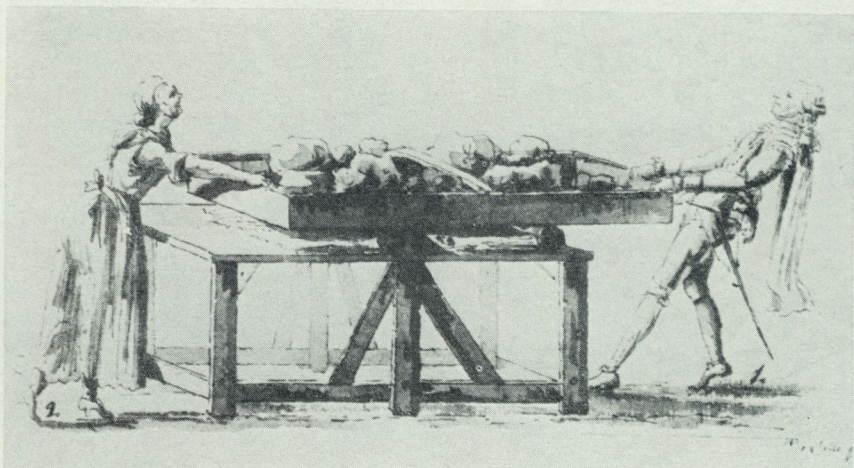

kläderna på kaveln, tog hon fram en stor trälåda, som hon satte över kaveln. Sedan plockade hon oss småbarn i lådan och så manglade hon med den och det gick riktigt bra» (uppt. från Eksjö av S. Aschan). På bild 10 ser man, hur en bänk med ett barn på gör samma tjänst.

Samma grundprincip har ju också

den riktiga mangeln med stenskiva eller låda fylld med sten. Den vevades fram och åter över de lösa kavlarna med linnet. Till detta arbete ville kvinnorna gärna ha karlhjälp, och gårdsfolket hjälpte till. J. G. Bruselle har ritat av sin vän Bellman, när han drar mangeln tillsammans med kapten Kempenskölds piga, bild 11. Den

11. Carl Michael Bellman i svenska dräkten hjälper Kempenskölds piga att dra den tunga stenmangeln. Johan Gottlob Bruselle har signerat tuschlavyren, som bevarat händelsen till eftervärlden. Ur Bellmans "Brev till Tjälvesta", original i Bellmansmuseet.

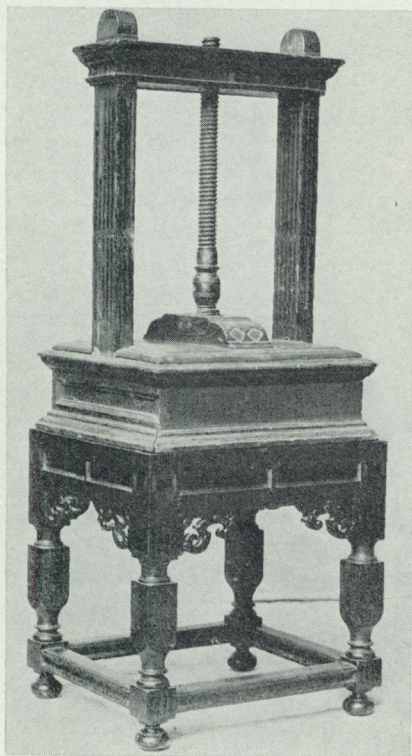

äldsta daterade dragmangeln lär vara en sådan från 1695 som finns i Skellefteå museum. Den som hade mangel fick hjälpa sina grannar. I Lids socken i Sörmland var det den snälla kyrkvårdsmor i Västergården som hade en mangel. Årstafrun hade sin egen mangel på gården, men hon skickar sina pigor till staden 1817 för att mangla »mina 2 största dukar, som skedde på en Mekanisk Mangel, tillhörig en Grefvinna Meijerfeldt, hvilket kostade 12 β». Den stora mangeln med lösa kavlar följdes av en mangel med två fasta rullar där man genom att skruva dem tätare tillsammans kunde reglera trycket, då man manglade. Varmmangeln ger ett snabbare resultat men förstör linnets glans och

kan aldrig ersätta kallmanglingen för bordslinne. Ännu i dag finnes en kallmangel att hyra i Stockholm för de stora dukarna. När man var riktigt rädd om sitt fina linne, skulle det inte förvaras manglat. Brita Horn på Stola, som vill ha ner duktyg från Stockholm, påminner i brev 1777 om att det inte fick skickas i manglat skick.

Linnepressen var ofta en elegant möbel med svarvade ben och lister på sargen. Övre delen hade en rörlig platta som kunde skruvas ner med en träskruv. Det som skulle pressas veks till en fyrkant och fick hårda veck i rutverk över den fina linneduken. På 1600-talets måltidsscener ser man dessa rutor på bordduken. Den nedersta rutan skulle vara halv på dukens långsidor. När sedan den större mangeln med rullar kom i bruk, har bordduken fortfarande långsgående ränder men ingen tvärrutning.

Efter manglingen skulle strykningen ske. Ett strykjärn av massivt järn var pressjärnet som användes av skräddaren men också i hushållet. Det krävde en särskild strykugn eller en järnspis för uppvärmning. Lodstrykjärnet däremot behövde aldrig komma nära elden. Det var bara lodet som värmdes i den öppna elden i köket eller i brasan i en kakelugn. Och man kunde ha många järnlod till ett järn. Årstafrun låter gårdssmeden 1801 smida fyra nya stryklod, och så gick det säkert till i de mindre hushållen. Lodstrykjärnet var av malm eller mäsing och kunde vara fint ornerat. Det fanns också järn som värmdes med glödande kol. Strykjärnet anses ha tillkommit omkring 1500. Det fanns större järn för slätstrykning och små

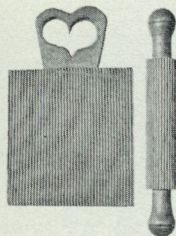
12. Linnepress från
1600-talet. Nord-
mus. 67 933.

13. Strykning i en kammare, medan järnloden värmes i den flammande brasan. Lodet lyftes upp med en stryken och läggs i strykjärnet. Oljemålning av Pehr Hilleström omkr. 1800.

14. Krustång. Nord. mus. 251 730.
15. Krusbräde med kavel. Nord. mus. 24 460.

järn för krås o. d. Strykningen utvecklade sig till en konst, där man inte bara skulle kunna stryka väl utan också glansstryka.

Även pipjärnet som kunde skruvas fast vid bordsskivan hade ett löst lod att värma. Sedan förde man kråset över det varma pipjärnet. Även krus-tänger har använts till krusning av band, men det kunde även ske utan värme. Örngottsbanden kunde krusas med en slö kniv som fördes mot vänstra handens tumme och pekfinger. Det fanns också ett särskilt litet bräde med kavle, båda fint veckade, som lämpade sig för krusning av spetsar och band. I större format kunde man vecka stycken till bindmössor och hopvikta kläden.

De stora bykarna förutsatte stora förråd och användning av linne i en utsträckning som inte var alla förunnat. Duktyg och servetter användes

varken av bönder eller hantverkare, och inte heller sänglinne hade i många sociala miljöer någon större betydelse förrän mot 1800-talets slut. I gammal tid hade man skinnlakan och fällar och sedan yllelakan. 1768 var vadmalslakan, s.k. fallingar, i allmänt bruk på Öland, och dessa tvättades aldrig. Samma uppgifter har man från Norrland, där de länge varit i bruk. Så småningom spred sig bruket av underlakan, men sänglinnet var ingen stor post bland arbetsfolket. För dem var tvätten i första hand skjort- och lintygstvätt. Övriga plagg i dräkten var också mest ylle, och där skrapade man av smutsen genom nötning, enligt utsago.

När trikåväven på allvar började användas till underkläder på 1880-talet, ansåg professor Gustaf Jaeger att yllet var det enda hälsosamma materialet. Man skulle vara klädd i ylle helt och hållet från topp till tå. En av fördelarna var att man behövde tvätta sig mindre, och plaggen behövde ej bytas mer än var tredje eller fjärde vecka. Jaegers normaldräkt skyddade bäraren för infektioner och var moraliskt stärkande! Att yllet inte behövde tvättas var ingen nyhet, strumpor av ylle användes tills de tog slut. Vad man däremot borde iakttaga var att krita dem vita och fina på söndagsmorgonen. Det fanns givetvis också motsatta åsikter, och soldaterna uppmanades att ömsa lintyg och strumpor för att svett och ohyra ej skulle ta överhand.

Ylle tvättades som ovan nämnts i äldre tid med kokt urin. Ammoniak förordades i tvättvattnet i alla tvätt-råd ännu vid 1800-talets slut. Särskilt bra var det vatten som man tvättat

fårullen i. Det var mjukt och fett, annars skulle man ha såpa även i sköljvattnet. Salt har också varit ett välkänt medel vid ylletvätt. Man skulle ta $\frac{1}{2}$ kg salt till en tvätt på 20 par yllestumpor. De skulle läggas ner i det ljumma saltvattnet och ligga i blöt ett dygn. Sedan skulle strumporna endast sköljas i ljumt vatten.

När man tänker på medeltidens kläder av ull och skinn, förstår man bättre att det behövdes yrkesskicklighet att ta hand om huvuddoken av linne. Stockholms stads tänkeböcker talar om Birgitta dokevaskerska och Karin dokevaskerska som båda var verksamma på 1460-talet. Pipade kragar och släta kragar, krås och garneringar hade sina tvätterskor. En rese-
när i Stockholm talar om folklivet vid stadens stränder år 1692 »och linkläders twätterskor halfwe när i vattnet», d. v. s. de stod ute i Strömmen. Redan på 1500-talet fanns stärkelse ute i Europa och gav nya möjligheter. I Stockholm kunde man köpa både tvål och stärkelse vid 1600-talets mitt. Man kunde använda vit och gul stärkelse och dessutom blåelse till linnets förskönande. Dessa möjligheter kunde utnyttjas på det mest rationella sätt. Från 1800-talets början finns följande skildring från Jakobstad i Finland, och säkert var de unga flickorna lika koketta i Sverige! »För att ej alltid på julbalerna uppträda i samma dräkt var det vanligt att tyllkläanningarna färgades stundom i safflor rött, stundom i saffran, stundom i blåelse och ibland var den vit, ty alla dessa färger voro lätta att tvätta bort, och det kom ej i fråga att offra penningar på flera baldräkter än en – också i burgna hem.»

Man kunde också få en tvättad kattunsklädnad omväxlad. »Jag for med en ökstock till Skanstulls catounstryckeri att få min sitzklädning glansad, men fick den ej hem med mig», skriver Årstafrun 1808. En annan yrkesman kunde tydligen anlitas vid silkestvätt. »Denna dagen uppsökte jag med mycken möda Italienaren Joseph Pommier, som emottog till tvättning ett par silkesstrumpor och 2 par Do vantar» (1798).

Annars kan man läsa om strumptvätt i den förträffliga »Det bästa af allt» (1885) av H. Hagdahl. Silkesstrumpor bör tvättas i två ljumma lödder av vit tvål och därefter i ett hett lödder färgat med en blåkula i flanell. Strumporna sköljs ej utan vrids ur, torkas och sätts upp på en strumpbräda, båda strumporna på samma bräda med rätorna mot varandra, sedan poleras de med en glas-
kula. Trådstrumpor såpas och kokas i tvållödder två gånger samt »blifva vanligen härigenom så rena, att de endast behöva sköljas». Bomullsstrumpor bör ligga i vatten över natten, innan de kokas med såpa och litet soda, efter sköljningen bör de utläggas i solen att torka. Strumporna skall sedan dragas, manglas och strykas. De stora strumptvättarna gjorde det nödvändigt att knyta ihop varje par i de bandstumpar som var fastsydda i överkanten.

Samma källa ger flera recept på stärkelse. Den råa glansstärkelsen beräknas för 30 skjortbröst, 36 par manschetter och 60 kragar. Den kokta glansstärkelsen innehåller vax, gelatin, stärkelse, gummi arabicum och tvål. Efter kokningen bör den arbetas en halv till en timma. Många goda

16. Strykning var ett ständigt återkommande arbetsmoment i äldre hushållning. Då järnspisarna kom, värmdes hela järnet men måste ständigt bytas mot ett varmt. Trähandtaget skyddade handen mot hettan. Oljemålning av Axel Kulle.

råd ges för strykningen, dels den vanliga slätstrykningen, dels randningen, då strykerskan med järnets ena sida drar upp fina veck, glansningen som utföres med den bakre rundade sidan av ett hett strykJärn på en redan struken del av plagget, och slutligen rundningen för kragar och manschetter. Veck som blivit alltför hårt tillplattade arbetas med ett falsben, och bro-

derier ges en högre relief med gnidning av små runda kolvar på baksidan. Spetsar får ett porslinslikt utseende med tillsats av magnesia eller gips i stärkelsen.

Strykningen i ett stort hushåll med många kvinnliga familjemedlemmar var en tidsödande historia. Alla garneringar, rysch och volanger fanns ju inte bara på klänningar för både stora och små utan det var också gott om remsor på de vita underkjolarna. Det berättas om den eleganta damen som skulle tillbringa badsejournen på Marstrand, då även Oscar II hedrade platsen med sin närvaro, att väl renskurade tunnor med de stärkta vita underkjolarna skickades sjövägen runt kusten i god tid före sommaren. En danskväll var påfrestande för de svajande kjolarna, som krävde hel omstrykning före nästa användning. Och mången flitig danskavaljer medförde extra skjorta för byte efter en del av dansprogrammet.

När reformdräktens vänner år 1886 predikade för ett sundare klädmode, var ett av deras vägande skäl de plisserade och garnerade tvättkläder som var en plåga för tjänarna. En dylik klänning kunde ta åtta till tio timmar att stryka. Det behövdes sannerligen mycken arbetskraft.

Större betydelse än dr Jaegers propaganda för ylleunderkläder fick hans samtida dr Lahmanns trikåtröjor och kalsonger i bomull. Det var det första steget mot ett mera lättskött material för underplagg. Tidigare tvinnades bomullstråden hårt för att likna linnen, men en tysk firma, G. Wissemann i Reutlingen, tillverkade ett mjukt garn, som lämpade sig bättre till detta ändamål.

Före den kemiska tvättens tid kunde man inte tvätta en herrkostym eller ett större plagg utan att sprätta sönder dem helt och tvätta övertyg och foder var för sig. Det blev sedan skraddarens sak att sy ihop kostymen igen, och då vändes tyget ofta och den oslitna undersidan blev rätsida. Det var en dyrbar och tidsödande procedur, och även om man ofta ser notiser om vända plagg var väl de flesta orörda och med tiden allt smutsigare.

Skinnhandskar tvättades med tvål i vattnet för att hålla sig mjuka. Men viktigare var att rengöra alla knäbyxor av skinn. De kunde visserligen bättras på med kyllerfärg eller krita men måste ibland ändå tvättas. Då var lervatten bra att ha eller en ren tvål, och sedan gällde det att gnida dem och fylla dem med hö eller halm, så att de behöll formen. Sådana uppstoppade byxor finns i skämtteckningar från 1700-talet, och under fälttågen vajade officerarnas byxor utanför tälten. Från Stockholm skildras, hur gardesregementena lät soldaterna tvätta sina byxor i Brunnsvikens vatten och sedan med de våta plaggen på springa hem till regementet. Den synen upprörde mera känsliga medborgare i staden!

Ett universalmedel för borttagning av fläckar var brännvin. Det delades ut till kammartjänare och pigor att ta bort fläckar med på kläder och hattar. Vid hovet användes vinättika på 1660-talet och då och då en citron för att uttaga fläckar ur Karl XI:s

kläder. Fläckar på linne blektes med citronsaft och solsken. Det gick ännu bättre, om det fläckade tyget lades mot en varm tallrik, då citronsaften droppades på fläcken, sade man i 1800-talets handböcker.

Fin torr snö var och är ett bra rengöringsmedel för mattor och draperier. Man borstar in snön och skakar sedan bort den, då den gjort sin tjänst.

På ett gammalt mangelbräde daterat 1630 står de tänkvärda orden:

Tveta tin kläder hvit
och sedan kafla them med flit
Hvite Kleder
är Qvinfolks heder.

Metoderna har ändrat sig med nya textila material och nya effektiva hjälpmedel, men tvätten har sedan urminnes tider varit ett nödvändigt arbete för individens och hushållets behov. Det viktigaste var att vara hel och ren, och det skulle husmodern ombesörja för hela sin familj. Alla kände tvätterskans arbete, och detta kunde i all sin vardaglighet symbolisera människans andliga liv. Den heliga Birgitta skriver i sina uppenbarelser:

»Gud kan liknas vid en god tvätterska, som lägger ett orent kläde mellan vågorna, på det att det måtte bliva renare och vitare genom beröringen med vattnet, men samtidigt noga akta på böljeslagen, så att icke klädet sjunker.»

SUMMARY

Laundry

The ancient custom of beating the laundry on the shore of lakes and rivers is also found amongst primitive peoples. In the towns the washing-jetties were subjected to control by the town council. First the clothes were soaked in hot lye or boiled. As cotton is more difficult to get clean than linen it required far more rubbing by hand. Later special washboards were used. Great care was taken to find the right sort of ash for the lye, ash of birch or beech. The lye was later replaced by the soft soap which was known early but used only for particularly damageable materials. Even other washing-detergents were known, such as roots of the soap-wort (*Saponaria officinalis*), urine and other excrements. For bleaching laundry, yarn and woven fabrics washing-soda was used.

In the days of the old self-supporting household the "washing-day" generally came twice a year, in the autumn and in the spring. A small wash before Christmas was usual and when necessary in between. The store of sheets and table-linen was often astonishingly large, on the other hand it is surprising how small a percentage of the laundry was made up of towels. Dishes were tilted and allowed to dry by themselves; towels for personal use came rather slowly.

The washing could be spread on the ground or on top of bushes to dry, but most usual was pegging up the laundry on clothes-lines. The clothes-pegs from Småland made of two pieces of wood bound together by a spring of metal superseded the older type carved out of one piece of wood, and became an article of world-wide consumption which was later made also of plastic.

After the washing comes the work of ironing and mangling. The first method

was known already during our Iron Age while mangling seems to have started during the Middle Ages. The older type of mangling-implements, the roller and the often richly decorated board were in the 18th century replaced by the domestic mangle which was weighted by a stone slab or a chest filled with stones and moved backwards and forwards.

For table-cloths of finer linen the linen-press was long in use. Both were replaced by more modern constructions during the early 19th century. The rubbing-stones, known since pre-history, were superseded by proper irons after the 16th century. They can be found in all shapes and sizes, constructed for different purposes. Woollen goods required special methods, and the same was the case with precious and damageable materials as silk, chintz and lace. The larger towns had professional washers for such materials already in the 17th century. Woollen stockings were generally never washed and for stockings of other materials there is a host of washing-rules and advice to be found.

Before dry-cleaning was introduced clothes made of skin produced special problems. Men's clothes had to be unstitched before washing and then put together again by tailors. The methods of washing clothes have changed considerably in the course of time, and the work has been greatly simplified thanks to the machines. But the main factor still stands unchanged since the time St. Bridget wrote: "God can be likened to a good washerwoman who puts the unclean cloth between the waves, that it may be purer and whiter at the touch of the water, but at the same time carefully watches the swell of the water, that the cloth may not sink under."